

הכתיב "שה" לכינוי הזיקה:
 כלום משמשת ה"א אם קריאה מצעית ל-ε בתקופת בית שני?

1. מבוא

לפני כשנות יובל אסף י"נ אפשטיין שבע דוגמות מלשון התנאים¹ שבהן, לדעתו, שימשה ה"א אם קריאה מצעית ל-ε. מאז עמדו חוקרים על היקריות נוספות של התופעה הן בכתיב-היד של ספרות התנאים, הן בחומר האפיגרפי, ומקובל היום לגרוס, כפי שקובע י' נוה: "ה"א כאם קריאה ל-ε"². בשלפי המאה שעברה העיר ת' נלדקה על השימוש בה"א כנגד ε ו-α (שנהגתה ε) בתיבות יווניות המועתקות לסורית,³ ולא מכבר נדרש א' וסרשטיין⁴ לנושא, ולדידו, נוסף על הדוגמות הרבות בסורית, גם בארמית היהודית גם בלשון חז"ל⁵ מופיעה ה"א בתיבות שאולות מהיוונית כנגד התנועה ε ותנועות דומות. וסרשטיין סבור שתופעה זו בתיבות יווניות מקבילה לתופעה שציינה אפשטיין בלשון התנאים. האמנם משמשת ה"א אם קריאה מצעית ל-ε בתיבות עבריות כפי שסוברים אפשטיין, נוה ואחרים? וכלום מקביל הכתיב בתיבות יווניות בסורית, שעליו עמד נלדקה, לכתיב בתיבות יווניות ובתיבות עבריות בספרות חז"ל, כפי שהציע וסרשטיין? שאלות אלו מתבקשות לאור העובדה שהכתיב בה"א מתועד בתיבות עבריות שלא נשאלו מהיוונית אך ורק אחרי המילית ש-⁶ העובדה שהשימוש כביכול בה"א לציון התנועה ε מוגבל בתיבות עבריות לכינוי הזיקה ש- מרמות שאין לפנינו תופעה אורתוגרפית כללית, אלא כתיב שקשור במימושה של המילית ש-.

1. אפשטיין, מבוא, עמ' 1252.
2. נוה, על חרס וגומא, עמ' 110.
3. נלדקה, סורית, סעיף 4. ראה גם C. Brockelmann, *Syrische Grammatik*¹², Leipzig 1976, §4 n. 2; A. Schall, *Studien über griechische Fremdwörter im Syrischen*, Darmstadt 1960, p. 34.
4. וסרשטיין, תעתיק.
5. לעתים מזדמנות תיבות זהות בארמית היהודית ובלשון חז"ל.
6. י' קוטשר העיר ש"כתיבים מלאים בה"א מצויים למעשה רק במלת ש"י" (י' קוטשר, "מבעיות המילונות של לשון חז"ל [לרבות בעיית השוואת לשון חז"ל ללשון המקרא]", בתוך י' קוטשר [עורך], ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, רמת-גן תשל"ב, כרך א, עמ' 33).

מבקשים אנו להעלות את ההצעה שאין הה"א משמשת אם קריאה מצעית ל-ε בתיבות עבריות בתקופת בית שני.

2. העדויות

2.1 העדויות מתיבות עבריות בספרות חז"ל, בעברית המקרא המאוחרת ובחומר האפיגרפי

אפשטיין ליקט שש דוגמות מכתב־יד קאופמן ודוגמה שביעית מקטעי הגניזה של התלמוד הירושלמי.⁷ בכל ההיקריות, למעט אחת, מחוקה הה"א:⁸ "ש(ה)דרכן לילך ולהזיק" (בבא קמא א, א; הה"א נמחקה); "אוכלין ומשקין ש(ה)בתוכו" (עדויות א, יד; הה"א נמחקה); "ש(ה)נחלקה לשנים" (עדויות ג, ט; הה"א נמחקה); "מהגמון ש(ה)בסורייה" (עדויות ז, ז; הה"א נמחקה); "ש(ה)עב(י)ר זמנן" (מעילה ג, ד; הה"א והיו"ד נמחקו); "ש(ה)מחשבת נוכרי" (חולין ב, ז; הה"א נמחקה); "ש(ה)מחשבת נוכרי" (ירושלמי עבודה זרה פ"ב, מא ע"ג).⁹ אפשרטיין העיר: "בכל אלו משמשת ה במקום סגול ופתח, η ביונית".¹⁰

לאחרונה הציג מ' בראשר עוד דוגמות מספרות חז"ל. שתי דוגמות הן ממסורת סופר כתב־יד קאופמן. הדוגמה הראשונה: "ואת שהערה לתוכו אסור" (עבודה זרה ה, ז); הנקדן הבינה בטעות כצורת בניין הפעיל וניקדה "שְהַעֲרָה" בעוד הסופר התכוון לבניין המשמש בשורש זה בלשון חז"ל - פיעל. בראשר הצביע על כתיב בה"א בשני עדים נוספים למובאה זו, האחד קטע משנה מהגניזה ("שהעירה"), והשני קטע גניזה של הבבלי ("שהעיר"); הה"א הסופית נפלה בטעות = שְעַרְה).¹¹ הדוגמה השנייה: "שהשמחה לו" (מועד קטן א, ז).¹² בראשר אף מצא דוגמה בכתב־יד רומי 32 לספרי במדבר: "ומה האב שהרשות נדרים מתרוקנה לו" (פסקה קנג, מהדורת הורביץ עמ' 203, שורה 16).¹³

העדויות מכתב־היד של לשון חז"ל אינן עומדות לבדן. כתיב זה מתועד בעברית המקרא המאוחרת, כפי שהעירו חוקרים: "שְהַתְּקִיף" (קוהלת ו, י),

7. אפשרטיין, מבוא, עמ' 1252.

8. תופעה זו מעידה על הכרלי מסורת בין הסופר לבין הנקדן המתקן, והדברים ידועים. ראה מ' בראשר, "נשכחות בלשון התנאים", בתוך מ' בראשר ואחרים (עורכים), מחקרי לשון מוגשים לזאב בן־חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 83-110.

9. גינצבורג, שרידי הירושלמי, עמ' 275.

10. אפשרטיין לא תיאר את התהליך שהביא לשימוש המצעי בה"א.

11. בראשר, משוגות הניקוד, עמ' 9. בראשר הראה שרוב עדי הנוסח גורסים "שעירה", בבניין פיעל.

12. בראשר, כתב־יד רומי 32, עמ' 143, הערה 26; בראשר, משוגות הניקוד, עמ' 9.

13. בראשר, כתב־יד רומי 32, עמ' 143.

"כְּשֶׁהֶפְכָּל" (שם י, ג).¹⁴ אף מהחומר האפיגרפי עולות מספר דוגמות:¹⁵ "שהתשלחו" (פפירוס נחל חבר מס' 51);¹⁶ "זה בית מדרשו שהלרבי אליעזר הקפר" (כתובת מדבורה ברמת הגולן);¹⁷ "שֶׁלְרַבִּי אַנְיָאנָה וְשֶׁהַלְרַבִּי...]" (ארון מתים מבית שערים).¹⁸ כן הובעה הדעה שקיימת עוד דוגמה של ה"א המשמשת אם קריאה מצעית ל-ε: "שהצלכם" (= שאצלכם; איגרת בר כוכבא 7 = פפירוס מורבעת מס' 43).¹⁹

דומה שיש דוגמה נוספת ממגילות מדבר יהודה שטרם הצביעו עליה במחקר: "נאום בלעם בנבעור ונאם הגבר שהתם בעין" (4QTestim 1:10).²⁰ נראה שמחבר התעודה פירש את הכתוב המוקשה "שְׁתֵּם הָעֵינִן" (במדבר כד, ג) "שְׁתֵּם הָעֵינִן".²¹

2.2 העדויות מתיבות יווניות בסורית ובספרות חז"ל

בסורית קיימים כתיבים מרובים בה"א כנגד ε ו α, כגון λέξις < להכסיס, πέντε < פהנטא, παῖδα < פהדא. נלדקה סבר שהשימוש בה"א כנגד ε משקף ניסיון של מלומדים ("gelerten Syrern") לתת ייצוג גרפי מלא לתיבות שאולות.²²

14. לא מכבר עסק א' קימרון בתחביר של צורת הקרי ("שתקיף") במאמרו, "שהתקיף (קהלת ו, י) - מבנה ארמי עלום", לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 117. קימרון לא דן בצורת הכתיב.
15. נוה, על חרס וגומא, עמ' 110.
16. שם.
17. י, נוה, על פסיפס ואבן: הכתובות הארמיות והעבריות מבתי-הכנסת העתיקים, תל-אביב 1978, עמ' 25.
18. נוה, שונות, עמ' 30-31; י, נוה, "עברית לעומת ארמית בממצא האפיגרפי, מאמר ראשון: בימי הבית השני ועד שנת 135", לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 315.
19. וטרשטיין, תעתיק. מיליק קרא "שאצלכם". השווה "שאצלכן" (איגרת בר כוכבא 1 = HevEp12 5/6). שמה יש כאן חילופי אל"ף/ה"א שנבעו מערעור הגרוניות (כך קוטשר, האיגרות העבריות, עמ' 15; נוה, על חרס וגומא, עמ' 110) ?
20. J. M. Allegro, "Further Messianic References in Qumran Literature", *Journal of Biblical Literature* 75 (1950), p. 183 [= *DJD* 5, p. 58]
21. במאה שעברה הצביע א' דילמן בספקנות על האפשרות שהטקסט העיצורי משקף "שְׁתֵּם הָעֵינִן"; תיקון זה הסתמך על ó ἀληθινός ὁρῶν שבתרגום השבעים ועל "דְּשִׁפִּיר חֲזִי" שבתרגום אונקלוס. ראה A. Dillmann, *Die Bücher Numeri, Deuteronomium und Josua*, Leipzig 1886, p. 156. יש חוקרים רבים שביקשו לשנות את הניקוד ברוח דומה. על "שְׁתֵּם הָעֵינִן" לאור המפרשים והתרגומים הקדומים למקרא ראה הערך "שתם" ב-KB³ וכן ש' מורג, "רובדי קדמות: עיונים לשוניים במשלי בלעם", תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 12-13. המבנה התחבירי של שם תואר הנסמך לשם עצם ידוע במקרא. ראה B. K. Waltke & M. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Winona Lake, Indiana 1990, §9.5.3c, זיאוון-מוראווקה, דקרוק, סעיף 129i.
22. נלדקה, סורית, סעיף 4. גם וטרשטיין מתייחס ללמדנות שבכתיב זה, והוא רומז שהכתיב נפוץ במיוחד בתיבות שלא קנו אחיזה בסורית, דהיינו בתיבות יווניות שהועתקו בלבד (בטקסטים ובמילונים) אך לא שימשו בשפה (תעתיק, עמ' 205, הערה 13).

יש לשער שדווקא הה"א נוצלה לצורך זה בשל שתי סיבות: (א) יתר אמות הקריאה (אל"ף, וי"ו ויו"ד) כבר היו תפוסות לייצוג התנועות היווניות האחרות (אל"ף = α ; יו"ד = ι ; וי"ו = o, ω, u); (ב) הה"א נאלמה תכופות,²³ ולפיכך הייתה פנויה לשימוש.

מהארמית היהודית ומלשון חז"ל הביא וסרשטיין דוגמות אחדות של תיבות שאולות מהיוונית, ובהן הה"א באה כנגד התנועה ε ותנועות דומות, למשל $\sigma\upsilon\nu\acute{\epsilon}\delta\rho\iota\omicron\nu <$ סנהדרין.²⁴ וסרשטיין העדיף לראות בכתיב זה אם קריאה ולא שמירת הה"א המקורית ברכיב $\delta\text{-}\acute{\omicron}\delta\text{-}\acute{\epsilon}\delta\rho$.²⁵ מדבריו משתמעים שלושה נימוקים לקביעה שהה"א משמשת אם קריאה בסנהדרין ובתיבות שאולות אחרות בספרות חז"ל: (א) השימוש בה"א כאם קריאה בתיבות שאולות בסורית נפוץ ומאושש; (ב) חילופי ה"א/אל"ף (כגון היליסטון/אליסטון) וחילופי ה"א/א (למשל סנהדרין/סנדרין)²⁶ בתיבות שאולות מעידים שהה"א לא נהגתה; (ג) בתיבות השאולות ה"א נקריית רק לפני ε ותנועות דומות.

2.3 עדות נוספת

" נזה עמד על שימוש בה"א בהקדשה יוונית שנכתבה באותיות שומרוניות.²⁷ בכתובת מהתקופה הביזנטית שנתגלתה בבית שאן קרא נזה "קהריה בותה אפרי קהי ענן" ($\text{Κύριε Βοήθει Έφραι και Άναν} = \text{עזור לאפרי[ם] וענן}$). הוא הצביע על הכתיב בה"א בתעתיק המילה Κύριε , שבתקופה הביזנטית נכתבה במזרח לעתים ב- ε או ב- ι בהברה הראשונה. הכתיב "קהי" ($\text{καί} =$) משקף את ההגייה καε .

3. מקור הכתיב "שה" בתיבות עבריות

על אף הדמיון החיצוני בין השימוש בה"א לציון התנועה ε בתיבות שאולות בסורית ובספרות חז"ל לבין השימוש בה בתיבות עבריות נראה שאין מדובר באותה תופעה. בסורית הכתיב מוגבל לשאילות מהיוונית, וכך גם בתיבות שאולות בספרות חז"ל. בתיבות עבריות, לעומת זאת, הכתיב מצומצם לכינוי הזיקה. מכיוון שהה"א

23. נלדקה, סורית, סעיף 38.

24. וסרשטיין, תעתיק.

25. לפי ש' קראוס הה"א נהגתה בדוגמה זו. ראה קראוס, מילים שאולות, כרך א, עמ' 63. הדעה המקובלת היא שהה"א אכן עיצורית בדוגמות שהביא וסרשטיין.

26. ראה, למשל, בתרגום המיוחס ליונתן: E. G. Clarke, *Targum Pseudo-Jonathan of the Pentateuch: Text and Concordance*, Hoboken, New Jersey 1984, p. 413

27. J. Naveh, "A Greek Dedication in Samaritan Letters", *Israel Exploration Journal* 31 (1981), pp. 220-222

בתיבות עבריות מצויה בכינוי הזיקה ש- בלבד, נראה שהתופעה קשורה במימוש של כינוי זה.

כינוי הזיקה ש- מומש בעברית המקרא ובלשון חז"ל כעיצור + תנועה קצרה + הכפלת העיצור התוכף: על פי רוב ש- (šeCC-) כגון "שְׁפָלָם", שיר השירים ד, ב), ולעתים רחוקות יותר ש- ("שְׁקַמְתִּי", שופטים ה, ז), ש- ("שְׁאֲתָה", שופטים ו, יז) ואף ש-, בלי מכפל ("שְׁהֶם-בְּהֵמָה", קוהלת ג, יח).²⁸ תופעת המכפל אחרי מילית פרוקליטית היא קו ייחוד בולט של הלשון העברית,²⁹ והיא מצויה לא רק אחרי ש-, אלא גם אחרי וי"ו ההיפוך וַיְקַטֵּל (waCC-), אחרי תווית היידוע הַ (haCC-),³⁰ אחרי מילית השאלה מַה- (maCC-), אחרי כינוי הרמז וְהֵ- כשהוא מוקף (zeCC-): "וְוַה-מְזַבֵּחַ", דברי הימים א כב, א)³¹ וגם ב־daghesh conjunctivum (דחיק: "לְקֵה-נָא", במדבר כב, ו; אתי מרחיק: "עֲשֵׂה פְרִי", בראשית א, יא).³² יושם אל לב שהמכפל בא ברוב הקטגוריות אחרי ה"א כתובה.

28. על הניקוד בשווא בלשון המקרא ובלשון חז"ל ראה ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 184-185; בראשר, פארמה ב, עמ' 180. על הניקוד בפתח בלשון חז"ל ראה מ' בראשר, "מחקר הדקדוק של לשון חז"ל - הישגיו, בעיותיו ותפקידיו (על-פי הערויות שבכתב)", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות: הלשון העברית והארמית, ירושלים תשמ"ה, עמ' 8, הערה 37. עקב הזדהות התנועות a ו-ε במסורת הככלית מזדמנת šaCC- בעברית הככלית כנגד šeCC- במסורת הטברנית. ראה ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הככלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 1158-1162.
29. יש ערויות למכפל בתעתיקים ליוונית וללטינית. ראה G. Lisowsky, *Die Transskription der hebraeischen Eigennamen der Pentateuch in der Septuaginta*, Inaugural-Dissertation, Universität Basel 1940, pp. 123, 143-144; C. Siegfried, "Die Aussprache des Hebräischen bei Hieronymus", *Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft* 4 (1884), p. 73.
30. מכפל זה ידוע אף בפניקית-פונית. ראה J. Friedrich & W. Röllig, *Phönizisch-punische Grammatik*² [= *AnOr* 64], Roma 1970, §117; S. Segert, *A Grammar of Phoenician and Punic*, München 1979, §51.35.
31. גוניוס, דקדוק, סעיף 20d.
32. א' דותן איחד את שני המושגים, אתי מרחיק ודחיק, לאחד. ראה א' דותן, "לבעיית דחיק ואתי מרחיק", דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, כרך ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 101-105. יש לציין שחוקרים רבים סוברים שדגש זה מציין את איכות התנועה, ולא מכפל. לריון ראה ז'ראון-מוראוקה, דקדוק, סעיף 18; G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, Leipzig 1918, vol. 1, §10o-s; T. O. Lambdin, "The Junctural Origin of the West Semitic Definite Article", in H. Goedicke (ed.), *Near Eastern Studies in Honor of W. F. Albright*, Baltimore 1971, p. 325, n. 18. "שהנקודה באה להפריד בין שתי התיבות (כדי לשמור על התנועה שבין ההטעמות)". ייבין גורס שהנקודה מסמנת הן הפרדה בין שתי התיבות, הן הכפלה. ראה I. Yeivin, "A Massoretic Fragment from the Cairo Geniza", *Textus* 1 (1960), pp. 198-199.

סבורים אנו שהכתיב שה- קשור בתופעת המכפל. דומה שסופרי העברית קשרו בין המכפל הבא אחרי מילית פרוקליטית לבין הה"א הכתובה שקודמת לאותו מכפל; בהיקש לצורות כגון השדה, מהזה, זהמזבת, לכהנא ועשה פרי הכניסו סופרים ה"א אחרי ש-³³ mazzē = מהזה = šezze; *שְׁהָה; או zemmiḥbe^ah = זהמִזְבַּח *שְׁהִמְזַבַּח.

אם סברתנו נכונה אזי היינו מצפים להכנסת הה"א לפני מכפל לא רק אחרי ש- אלא גם אחרי אותיות בכ"ל המצורפות למילים מיודעות (פְּבִית, פְּבִית, לְבִית), תהליך שאכן מתועד. צורות כגון בהבית, כהבית, להבית מזדמנות בעברית המקרא המאוחרת. אף על פי שיש דוגמות אחדות בעברית המקרא הקלסית,³⁴ התופעה מאפיינת את עברית המקרא המאוחרת,³⁵ ויש לפרש את ההיקריות כצורות מאוחרות,³⁶ ולא כצורות קדומות ששרדה בהן הה"א המקורית. ואלו הדוגמות בעברית המקרא המאוחרת: "כְּהַחֲלֹנוֹת" (יחזקאל מ, כה), "וְלִהְגֵרִים" (שם מז, כב), "כְּהַשְׁמִים" (תהילים לו, ו), "כְּהַחֲכֵם" (קוהלת ת, א), "כְּהַדְרֵךְ" (נחמיה ט, יט), "וְהַתּוֹדָה" (שם יב, לח), "לְהַעֵם" (דברי הימים ב י, ז), "לְהַגְדוּד" (שם כה, י), "לְהַמְזַבַּח" (שם כט, כז).³⁷ לא מן ההכרח שהניקוד בדוגמות הללו בא לממש את הכתיב; אפשר שהה"א בתיבות אלו לא מומשה כלל בפיהם של הסופרים.³⁸ אמנם ה"א אינה מופיעה תדיר אחרי בכ"ל בלשון התנאים, אך בכל זאת היא מתועדת.³⁹ יש דוגמה במשנה מידות ב, ג (הקריאה לפי כתב־יד קאופמן): "ניכנס

ה' ה' ה' ה'
T

33. ייתכן שהיקש דיאכרוני כמו: בפית > ב + ה + בית = שְׁבִית > ש + ה + בית סייע אף הוא ביצירת תחושה שקיימת זיקה בין כינוי הויקה לבין ה"א.

34. "וְלִהְגֵרִים וְלִהְצִיב הַדְרֵךְ" (שמואל א יג, כא), "וְלִהְלֶחֶם וְלִהְקִיץ" (שמואל ב טז, ב), "לְהַחֲבֶה כְּהַשְׁדָּה" (מלכים ב ז, יב). ביטטר (F. Böttcher, *Ausführliches Lehrbuch der hebräischen Sprache*, Leipzig 1866, p. 402) ולמבר (דקדוק, סעיף 224, הערה 4) גרסו ששלוש הדוגמות בעברית המקרא הקלסית טעויות הן; בצדק טען בטטר שיש לייחס את הכתיבים לגררה, כי במוכחות הנידונות מזדמנות תיבות סמוכות בה"א בסביבה פונטית דומה. H. Ewald, *Ausführliches Lehrbuch der hebräischen Sprache des Alten Bundes*,⁸ Göttingen 1870, §244a; וזיאון-מוראוקה, דקדוק, סעיף 35e; למבר, דקדוק, סעיף 224; בנדויד, לשון, עמ' 634: "ועיקרם אחרי ל-".

36. וכך מייאר: R. Meyer, *Hebräische Grammatik*, vol. 2, Berlin 1969, p. 19.

37. הצמד כיום/כהיום אינו קשור לדיון, משום שדוברי העברית ניצלו את הה"א כדי להבחין הבחנה סמנטית. ראה גוניוס, דקדוק, סעיף 35n. אשר לצורה "לְהַלְזוּ" (דניאל ח, טז), יש טוענים שהה"א הייתה צפויה להיעלם, ביניהם למבר (דקדוק, סעיף 224); ואולם נראה שזו מילה מיוחדת שבה הה"א היא חלק מהכינוי הרומז.

38. אין כל עדות שהה"א בכתיב שה- נהגתה. יש לתת את הדעת לעובדה שהה"א אינה מנוקדת בשלוש תיבות במקרא: "כְּהַשְׁדָּה" (מלכים ב ז, יב), "שְׁהַתְּקִיף" (קוהלת ו, י), "כְּשֶׁהַפְּכָל" (שם י, ג).

39. ראה בנדויד, לשון, עמ' 634.

לְהִתָּא וּמִהִתָּא לְהִכְלָ, ⁴⁰ ושתי היקריות בחומר האפיגרפי מוואדי מורבעת: ⁴¹ "וירשו להמכר הזה" (Mur 30 II:21) ו"אין לי להמכר הזה" (Mur 30 II:31). א' בנודיד גרס שתופעה זו שכיחה בבבלי, והביא את הביטוי מכאן ולהבא; אך לאחרונה הפריך י' ברויאר את דבריו בהראותו שהתופעה מוגבלת בבבלי לביטוי זה בלבד, ועל כן להבא היא צורה קפואה ומיוחדת. ⁴² ציון המכפל על ידי הכנסת ה"א אחרי בכ"ל מסתתר אף מאחורי הכתיב של ה' (=שָׁלֵי) שבפפירוס נחל חבר 51: "של הגואין" (šellaggō'in=). ⁴³ הכתיב של ה' בדפוסים של ספרות חז"ל (כנגד של- שבאבות הטקסטים של לשון חז"ל) ⁴⁴ משקף אף הוא תופעה זו: šellaCC- יש תימוכין נוספין לסברה שתפקיד הה"א הוא לציין מכפל ולא את התנועה ε: הרי בתעודות מתקופת בית שני יו"ד היא ששימשה אם קריאה לתנועה ε, ⁴⁵ כגון "שיעלעילה" (כלאיים ז, ז, כתביד קאופמן), ⁴⁶ "שיעיקרו" (ספרא, פסקה רלג, שורה 1, כתביד רומי 66), ⁴⁷ "שיהיי" (=שהיא) (ספרי במדבר, פסקה קנח, מהדורת הורביץ, עמ' 214, שורה 11, כתביד רומי 32). ⁴⁸ הכתיב שי- מצוי גם במגילות הנחושת ממדבר יהודה: ⁴⁹ "שיבצפון" (IX:14), "שיביח הכרם" (X:5). גם אל"ף שימשה אם קריאה ל-ε (נוסף על שימושה כאם קריאה ל-ā ול-ē), ואף היא מצויה אחרי ש-; ⁵⁰ אפשטיין הביא דוגמה מלשון התנאים, "שאח[י]רחרום הרחשים" (ספרי זוטא, פרשת פרה), והוא ציין שהתופעה שכיחה במקורות אמוראיים (למשל "שאהטבל בטל", ירושלמי חלה פג, נט ע"ג) ⁵¹ ועוד יותר מזה בכתיב הגאונים. כמו

40. השווה בהמשך "לְהִתָּא" x 4 (ד, ד).
41. *DJD* 2, p. 145
42. י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי על פי כתבי היד של מסכת פסחים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 101. במשנה מוצאים מיכן ולבא (כתביד קאופמן וכתביד פארמה ב). ראה בראשר, פארמה ב, עמ' 179, הערה 164.
43. מ' ברושי וא' קימרון העלו הצעה זו: "אם אמנם ההא לא נהגתה אחרי (א)ת, אפשר שהיא לא נהגתה גם אחרי של, ואם כן אין בין 'של הגואין' בתעודות בר כוכבא ובין צורות מעין 'שְׁלָגוּיִים' שבכתבי היד של המשנה אלא כתיב בלבד" (מ' ברושי וא' קימרון, "שטר חוב עברי מימי בר כוכבא", ארץ-ישראל כ [תשמ"ט], עמ' 259). מאידך גיסא, קוטשר גרס שהכתיב "של הגואין" מעיד על דיאלקט פנימי של לשון חז"ל, השונה מהדיאלקט שבו של- הייתה צמודה למילה הבאה (קוטשר, האיגרות העבריות, עמ' 10).
44. ראה ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 26-27.
45. סגל, דקדוק, עמ' 32; קימרון, דקדוק, עמ' 19-20.
46. לדוגמות נוספות ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1243.
47. ג' הנמן, "למסורת הכתיב של כ"י הספרא המנוקד (כ"י רומי 66)", בתוך י' קוטשר ואחרים (עורכים), ספר זכרון לחנוך ילון, רמת-גן תשל"ד, עמ' 94.
48. בראשר, כתביד רומי 32, עמ' 142-143.
49. *DJD* 3, pp. 199-302
50. אפשטיין, מבוא, עמ' 1234-1235; קימרון, אל"ף מצעית; קימרון, דקדוק, עמ' 22.
51. י"נ אפשטיין, "לשרידי הירושלמי", תרביץ ג (תרצ"ב), עמ' 132, שורה 35.

כן נתגלה כתיב זה בחיבור מקצת מעשי התורה ממגילות ממדבר יהודה, שבו נכתבה ש- באם קריאה אל"ף כמילה נפרדת: "שא א[נ]ח[נ]ו" (B2), "שא היא" (B9), "שא יהיה" (B16), "שא כתוב" (B27), וראה גם "שאיאכל" (B37).⁵² האם מותר לנו לראות בכתיבים שא- ושה- תוצאת תהליך אחד?⁵³ אם אכן כך הדבר, הרי שהאל"ף היא תוצאת ערעור הגרוניות ($\emptyset < h$) בתקופה זו.⁵⁴

4. סיכום

דיוננו עסק בשימוש בה"א מצעית בתקופת בית שני. לדעת הכול הה"א מציינת בתיבות עבריות את התנועה ε .⁵⁵ דעה זו מניחה שהשימוש בה"א לציין ε סופית - שימוש המצוי בכינוי הרומז זָה , בפועלי ל"י (בִּזְנָה, יְבִנָּה) ובשמות עצם מגזרת ל"י (שְׁדָה) - הורחב והועבר גם לאמצע המילה.⁵⁶ סקרנו את העדויות, ומהתפוצה המצומצמת והמיוחדת - הה"א מזדמנת אחרי כינוי הזיקה ש- בלבד - עולה המסקנה

52. *DJD* 10, pp. 68-69, 225; קימרון, אל"ף מצעית, עמ' 135; קימרון, דקדוק, עמ' 22. יש דוגמה של שא גם בקטע ילמדנו: "שא אילו" (אפשטיין, מבוא, עמ' 1235). כתיבת כינוי הזיקה כמילית נפרדת ירועה בפניקית (אש) ובעמונית (אש), ראה *W. R. Garr, Dialect Geography of Syria-Palestine, 1000-586 B.C.E.*, Philadelphia 1985, p. 85. J. A. Hackett, *The Balaam Text from Deir 'Alli [= HSM* 31], Chico 1980, p. 31. בטקסט המסורתי זכתה ש- לטעם משלה, ומסתבר שבעלי המסורה התייחסו אליה כאל מילה נפרדת. ראה מ' ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תשמ"ב, עמ' 96 ואילך (אני מודה לד"ר י' ברויאר על הפניה זו).
53. לדעת נוה (שונות, עמ' 30-31) הכתיבים שא-/שי- מחזקים את הסברה שהה"א בשה- משמשת אם קריאה.
54. לעניין ערעור הגרוניות ראה סגל, דקדוק, סעיפים 42-43; "קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 398-403.
55. אין אנו טוענים שהה"א בדוגמות אלו עיצורית היא, שלא כמו הה"א העיצורית הנקרת לעתים רחוקות בצורת הרבים בארמית (כגון אב/אבהן, אם/אמהן) ובעברית (אם/אמהות, אל/אלהים), בריבוי השבור *āh* - בערבית (*afwāh/fam*) ובמילה בהתם (=בתים) באוגריתית.
56. אפשר היה להעלות עוד שני הסברים למקור הה"א: האחד, שחל מיוזג (קונפלציה) של ש- הזיקה ושל ה"א המשמשת כינוי זיקה; השימוש בה"א ככינוי זיקה שכית בלשון המקרא ובלשון חז"ל (על פי רוב לפני בינוני), ואולם בדוגמות שלפנינו, להוציא דוגמה אחת, שה- אינה נקרת לפני בינוני. ההסבר השני: חל מיוזג של ש- הזיקה ושל ה"א (הרכיב הראשון בכינוי הפרוד בגוף שלישי) המצויה בסנטגמה של לשון חז"ל ש + כינוי פרוד (הוא, היא, הם, הן) + בינוני (מבנה המאפיין את הענף הארץ-ישראלי לעומת ש- + בינוני בענף הבבלאי), אך גם במקרה זה אין מוצאים את הה"א לפני בינוני. על ה"א הידועה ככינוי זיקה ראה גביע צרפתי, "רוכי היידוע של הצירוף שם עצם ושם תואר בלשון-חכמים", בתוך מ"צ קדרי וש' שרביט (עורכים), מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית מוקדשים לזכרו של ד"ר מנחם מורשת, רמת-גן תש"ן, עמ' 154-163. על המבנה שהוא + בינוני ראה מ' בראשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרכ"ג (תשמ"ד), עמ' 215-216.

שתופעה זו קשורה במימושו של הכינוי: ש + ε + מכפל. הצענו את הפירוש שהופעת הה"א אחרי ש- נבעה מהקשר שקשרו סופרים בין המכפל הבא אחרי מילית פרוקליטית לבין הה"א הכתובה שקודמת לאותו מכפל (כגון השדה, מה-זה, זה-מזבח, לכה-נא, עשה פרי). אנו סבורים שנוצרה תחושה שיש זיקה בין מכפל לבין ה"א, ולכן הכניסו סופרים גם לפני המכפל שאחרי המילית הפרוקליטית ש-. אין נראה לנו שיש קשר בין התופעה המתגלה בתיבות שאולות בסורית ובספרות חז"ל (בארמית היהודית ובלשון חז"ל כאחד) לבין התופעה המתגלה בתיבות עבריות,⁵⁷ וזאת בשל התפוצה המותנית של הכתיב במקורות השונים. בסורית ה"א מופיעה כנגד ε מצעית רק בתיבות שאולות מהיוונית, ונראה שנוהג סופרים זה היה קיים גם בתיבות שאולות בספרות חז"ל. בתיבות עבריות, לעומת זאת, ה"א מוגבלת לכינוי הזיקה ש-.

רשימת הקיצורים

אפשטיין, מבוא = י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשכ"ד
 בנדויד, לשון = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשל"א
 בר-אשר, פארמה ב = מ' בר-אשר, "משנה כ" פארמה ב לסדר טהרות, דברי
 מבוא", בתוך מ' בר-אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, כרך א, ירושלים
 תשל"ב, עמ' 166-185

בר-אשר, כתב-יד רומי 32 = מ' בר-אשר, "עיונים ראשונים בלשון חכמים בכתב-יד
 רומי 32 לספרי במדבר", תעודה ג (תשמ"ג), עמ' 139-165
 בר-אשר, משוגות הניקוד = מ' בר-אשר, "על משוגות הניקוד בכתב-יד קאופמן של
 המשנה", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 1-17

גזניוס, דקדוק = W. Gesenius, E. Kautzsch & A. E. Cowley, *Hebrew Grammar*, Oxford 1910

גינצבורג, שרידי הירושלמי = ל' גינצבורג, שרידי הירושלמי, ניר-יוזק תרס"ט
 א. וסרשטיין, תעתיק = A. Wasserstein, "A Note on the Phonetic and Graphical
 Representation of Greek Vowels and of the Spiritus Asper in the
 Aramaic Transcription of Greek Loanwords", *Scripta Classica
 Israelica* 12 (1993), pp. 200-208

57. בעוד התופעה בעברית ניתנת להסבר כהרחבה של השימוש בה"א כאם קריאה ל-ε סופית, אין הסוּרית משתמשת בה"א אלא באל"ף לציין e סופית.

- P. Joüon & T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Rome 1992
- M. Lambert, *Traité de grammaire hébraïque*, Paris 1946 = דקדוק למבר,
- J. Naveh, "Varia Epigraphica Judaica", *IOS* 9 (1979), = נוה, שונות
pp. 30-31
נוה, על חרס וגומא = י' נוה, על חרס וגומא, ירושלים תשנ"ב
- T. Nöldeke, *Kurzgefasste syrische Grammatik*², Leipzig = נלדקה, סורית
1898
סגל, דקדוק = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו
קוטשר, האיגרות העבריות = י' קוטשר, "לשונן של האיגרות העבריות והארמיות
של ברכוסבה ובני דורו - האיגרות העבריות", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 7-23
קימרון, אל"ף מצעית = א' קימרון, "אל"ף מצעית כאס-קריאה בתעודות עבריות
וארמיות מקומראן בהשוואה למקורות עבריים וארמיים אחרים", לשוננו לט
(תשל"ה), עמ' 133-146
- E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls* = דקדוק קימרון,
[= HSS 29], Atlanta 1986
- S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, Berlin 1898 = קראוס, מילים שאולות
- L. Koehler, W. Baumgartner et al., *Hebräisches und aramäisches Lexikon*³, Leiden 1967 = KB³

סוגיות בעברית החדשה ובשיטות מחקר

